

## „a tanú elhallgattatása az ára, hogy megszólaljon a történelem”\*

Zombory Máté legújabb monográfiája a 20. század második felének történeti traumái mentén formálódó társadalmi csoportok dinamikáját elemzi. A szerző korábbi műveihez hasonlóan<sup>1</sup> több kortárs megközelítést és tudományterületet mozgósít. Mások mellett vizsgálja a különböző aktorok, a hely és az idő reprezentációját, a tudományterületek szempontjából pedig alkalmazza a szociológia, a történelem és az emlékezetpolitika<sup>2</sup> módszertanát is. Erre az interdiszciplinaritásra már az alcím (*Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*) is felhívja a figyelmet, melyet a szerző tudományos háttere, valamint a több alkalommal forrásként is megjelenő szakmai lektor, K. Horváth Zsolt történelemtudományi és művészetelméleti munkássága is jól mutat. A címben megfogalmazott központi problematikát – egy trauma kapcsán/által formálódó társadalmi közeg vizsgálatát – mind elméleti megközelítésben, mind konkrét esettanulmányokon keresztül mutatja be a szerző. Bár maga a kötet sok szempontból

\* ZOMBORY Máté: *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2019. 248 p.

<sup>1</sup> Lásd: ZOMBORY Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011.

<sup>2</sup> Az emlékezetpolitikát a szerző egy interjúban az alábbi tág fogalommal definiálja: „a felejtés elleni küzdelem gyakorlatait nevezhetjük a lehető legtágabb értelemben emlékezetpolitikának, az emlékezet politika szolgálatába való állításának.” ZOMBORY Máté: *Az emlékezetpolitika tanulságai. Mércse*. Forrás: <https://merce.hu/2020/07/14/az-emlekezetpolitika-tanulsagai/> (Letöltve: 2022. 03. 09.).

szerteágazónak tekinthető, Zombory téziseit következetesen végigvezeti az egész tárgyalás során.<sup>3</sup> A szerző egy interjúban így jellemzi könyvét:

A könyv azt állítja, hogy a viták tétje társadalmi csoportok létrehozása, amelyeket a történeti trauma közös megélése tart egyben. A politikai képviselőt szimbolikus mezőbe került, ahol áldozati csoportok képviseltetik egymást. Nem ismeretelméleti, hanem társadalmi probléma, hogy kinek van igaza. Ezért nem fogunk eljutni a megbékéléshez.<sup>4</sup>

Ez a rövid részlet is sejteti, hogy a kötet komoly kritikát fogalmaz meg egy, sok esetben érzelmeiktől terhelt terület irodalmával kapcsolatban, ami komoly visszhangot indított el.<sup>5</sup>

Mindemellett nem szabad elfelejteni, hogy a kötet a szerző habilitációjára született, és ez az „apropó” számos kézzel fogható nyomot hagyott a kiadványon. A könyv hét szövegből áll, melyek közül csupán kettő nem került publikálásra korábban. A 2012 és 2019 között született tanulmányok, melyek közül szintén kettő eredetileg angolul jelent meg, „a kötet koherenciája és az újabb kutatási eredmények fényében a szükséges mértékben” átdolgozásra kerültek (38). Míg, ahogy a szerző is kiemeli, számos részlet a kutatás problematikájának alakulását illusztrálандó tudatosan változatlanul maradt, mint például a változó fogalomhasználat. A szerző megállapításai a Terror Házáról ilyen kommentár nélküli illusztrációknak tekinthetők. A szövegrész megszületésekor még újszerűnek tűnhetett a replika, a rekonstrukció és az elsősorban élménykeltő, de a helyszínhez közvetlenül nem kapcsolódó tárgyak használata, vagy a mono-, illetve megkérdőjelez-

<sup>3</sup> RIDEG Béla: A közelmúltbeli és kortárs emlékezetpolitika (traumaközpontú) kritikája. *Literatura*, 2020/4. 512.

<sup>4</sup> KRÁNICZ Bence: Mi is az, ami fáj nekünk? *Magyar Narancs*, 2020. július 19. Forrás: <https://magyarnarancs.hu/lelek/mi-is-az-ami-faj-nekunk-130765> (Letöltve: 2022. 03. 09.).

<sup>5</sup> Lásd DUPCSIK Csaba: Harccá silányult emlékezés. *Socio.hu*, 2020/2. 82–94. Forrás: <https://socio.hu/index.php/so/article/view/812/822> (Letöltve: 2022. 03. 09.); LACZÓ Ferenc: Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája [The society of trauma: The historical-sociological critique of memory politics]. By Máté ZOMBORY. Kijárat Kiadó, Budapest, 2019. 248 p. *Hungarian Historical Review*, 2020/1. 161–164. Forrás: [http://hunghist.org/images/volumes/Volume\\_9\\_Issue\\_1/BookReviews.pdf](http://hunghist.org/images/volumes/Volume_9_Issue_1/BookReviews.pdf) (Letöltve: 2021. 09. 09.).

hetetlen narratíva alkalmazása a kiállításokon. Sajnos ma már mindezek bevett gyakorlatnak számítanak itthon és külföldön is (például számos hazai vár- vagy kastélyrekonstrukció, illetve az Európa Háza Brüsszelben). Az említett áldolgozások mellett is érezhetőek az egyes szövegek eredeti sajátosságai. Például az 1956-os események magyarázó lábjegyzeteiből kitűnik, hogy külföldi közönségnek szánták, míg az 1990-es évek Közép-Európáját bemutató – eredetileg magyarul megjelent – fejezetben arányaiban kevesebb magyarázó kiegészítés, illetve forrás található. A kiadvány tartalmi kohézióját tovább lehetett volna erősíteni az egyes fejezetek közötti utalásokkal, valamint formailag, a forrásjelölési stílusok egységesítésével, illetve ahogy Dupcsik Csaba is írta, egy összegző bibliográfiával a kötet végén.<sup>6</sup>

Ez utóbbi bizonyára nagymértékben megnövelte volna az oldalszámot, mert Zombory rendkívül gazdag szakirodalmat mozgat meg a kötet kapcsán, ami az egyik kiemelkedő értéke a kötetnek. Egy másik fontos aspektusa ennek a gazdag szakirodalomnak, hogy a szerző, ahol csak lehetett, törekedett a nemzetközi szakirodalom magyar nyelvű kiadását forrásként megadni. Ez hozzájárulhatott ahhoz, hogy a könyv már most számos további kutatás és publikáció idézett forrása.<sup>7</sup> Egy ilyen érdekes kutatási irány lehetne a felsorolt gazdag szakirodalom kapcsolatrendszerének vizsgálata: vajon mennyiben hatottak az egyes szerzők egymásra, vagy elsősorban Zombory állítja egymás mellé ezeket az egyébként interakcióba nem lépő szerzőket saját okfejtésének támaszaiként? A kötet egészét jellemzi és értékét növeli, hogy a teoretikus elemzés mellett legalább ilyen hangsúlyos és sokszínű az esettanulmányok sora. Zombory egyaránt tárgyal konkrét esetet (Eichmann-per), könyvprojektet (*Fekete könyv*), intézményi problematikát (lengyelországi múzeumok esete), kisebbségi (magyarországi német kisebbség) és nemzetek közötti (Németország és Izrael holokausztdiskurzusa), valamint azok feletti dinamikát (2004-es EU-csatlakozás kapcsán). Ezek a példák nemcsak

<sup>6</sup> DUPCSIK Csaba: I. m. 82.

<sup>7</sup> KISS Balázs–SZABÓ Lilla Petronella–FARKAS Xénia: Ki lehet áldozat? Viktimizáció a 2017-es magyar metoo-vitában. *Politikatudományi Szemle*, 2020/1. 104–126.

az ábrázolt változások megértését segítik elő, de jó alapot nyújtanak a szerző meglátásainak továbbgondolására is. Érdekes lenne megvizsgálni Zombory következtetéseit más példák (így a gyarmatosítás fogalomhasználatának kiterjedésére), aspektusok (kulturális alapon, és nem a közös traumaélmény alapján kialakított európai integráció lehetőségére), vagy időszakaszok vizsgálata esetén is alkalmazni (magyarországi német kisebbség kortárs, eredményes reprezentációjának magyarázataira). Külön érdekesség, hogy a gazdag szakirodalommal és a színes esettanulmányokkal a szerző éppen azt emeli ki, hogy ezek (tudás és gyakorlat) nem járulnak hozzá az ábrázolt probléma, a traumát követő megbékélés magyarázatához, annak hiánya társadalomszerkezeti okokra vezethető vissza a státuszcsoportok versengése miatt.

Számos kritika épp a könyv grandiózus vállalása miatt fogalmazódott meg. Zombory munkája sok kérdést és így bizonytalanságot hagy az olvasóban, ami akár a továbbgondolást is gátolhatja. Van, aki fogalomtisztázást és az el nem mondott, egyéb 20. századi traumák ábrázolását hiányolta.<sup>8</sup> Mások úgy ítélték, hogy a szerző forráshasználat, illetve megközelítése egyoldalú, ami kifejezetten a saját álláspontot támogató forrásoknak kedvez.<sup>9</sup> Az esettanulmányok sokszor könyvtárnyi szakirodalommal rendelkező kutatási területek felé mutatnak. Az érintett területek releváns és mégsem használt fogalmai, metodikái sokszor a kutatás összetettsége helyett esetlegességének látszatát kelthetik. A sok kritikát tekinthetjük a könyv értékének is, hiszen azt mutatja, milyen sokféle terület képviselője érzi magát megszólítottnak, és hogy az alkotás egy mennyire sokoldalú, mégis újszerű, eddig nem tárgyalt megközelítésen viszi végig az olvasót. A kérdések és kritikák egy része valószínűleg kiküszöbölhető lett volna, ha a szerző jobban lehatárolja az általa tárgyalt fő gondolatokat a címben, a bevezető fejezetben, vagy ha egy zárszóban kiemeli azokat, és megnevezi a nem tárgyalt aspektusokat is. Ugyanakkor

<sup>8</sup> DUPCSIK Csaba: I. m. 85., 89.

<sup>9</sup> LACZÓ Ferenc: I. m. 164.

jelenlegi formájukban az egyes fejezetek önállóan is megállják a helyüket, és együttesen igen széles időkeretet fognak át.

Zombory a traumához kapcsolódó dinamikát azonosítja és elemzi egyéni (például politikai üldözött, ellenálló, holokauszt-áldozat, tanú, túlélő, szóvivő szerepeken keresztül) és csoportos szinten is. Kiemeli a trauma identitásteremtő, közösségalakító, sőt versengő státuszcsoporthá formáló társadalmi hatását. A szerző hangsúlyozza, hogy míg a szerepek változhatnak (a túlélő elnémitottá válik az áldozatok képviselőjében), a trauma elmondhatatlansága állandó marad. Csupán a narratívaképzés keretei módosulnak (97) azáltal, hogy a pártalapú képviselői demokráciából mediatisztált populistá demokrácia lett (135). Ilyen narratívakeret-változásként értelmezi a szerző a kelet-közép-európai országok Európai Unióhoz történő csatlakozásakor a 20. század traumáinak elismerését, az azokkal való szembenézést, mint a csatlakozás puha feltételét. Ennek a gondolatnak megfelelően a 2000-es években gombamód született, a 20. századot feldolgozó kulturális és tudományos intézmények nem egyoldalúan követték a megismert nyugati példákat, hanem egyfajta elvárásnak tettek eleget. Az elismerésnek ezt a nem alulról jövő jellegét mutatja az azóta is folyamatosan megjelenő, még mindig fel nem oldott elhallgatást tárgyaló művek sora is (például György Péter *Apám helyett* című 2011-es könyve, vagy Száraz Miklós György *Apám darabokban* című 2016-os írása, illetve Mészáros Márta 2017-es filmje, az *Aurora Borealis*). Ennek kapcsán merülhet fel az igény az olvasóban, hogy Zombory értékelését olvassa az Európai Unió „mottójáról” (egység a változatosságban – Unity in diversity). Vajon milyen mértékben megvalósítható az egységben megtartott változatosság az emlékezetpolitika területén? Vagy inkább egységgé simuló változatosságról beszélhetünk? A „múlt század totalitárius rendszerei” összefoglaló kifejezés elterjedése, melyben a kommunizmus a fasizmus mellé kerül, lehet, hogy éppen ennek az egységes mottóvá olvadásnak/alacsonyodásnak a megvalósulása.

Míg a fejezetek gondolatisága meggyőzően támasztja alá az áldozattá lett státuszcsoporthat versengésének feloldhatatlanságát, az olvasóban mégis felmerül a kérdés, biztos nincs-e más kime-

nete ele ennek a dinamikának. Ahogy mások mellett Tóth Manó is rámutat például, a felvett, uralkodóan bocsánatkérő, az ausztrál vagy kanadai őslakossággal szemben bűnősként önazonosított csoportidentitások mintha más dinamikát mutatnának.<sup>10</sup> Egy másik dilemma, hogy a megfigyelt folyamat vajon nem „csupán” a trauma közvetlen emlékének elhalványulását mutatja-e, vagyis nem tekinthetjük önálló társadalomalakító tényezőnek. Hiszen maga a státuszszerzés legtöbbször versengéssel járó, alapvető társadalmi jelenséggént is értelmezhető,<sup>11</sup> mely a 20. századi borszalmak diskurzusaiba („Auschwitz versus Gulag”) is beférkőzött. Ugyanakkor, ha elfogadjuk Zombory gondolatát, hogy az áldozati státuszcsoporthoz versengése (különösen az Auschwitz versus Gulag dichotómiában) alapvetően egy közös narratíva kialakításának szándékából alakult ki, érdekes lenne megvizsgálni, vajon Törökország európai uniós csatlakozási törekvései kapcsán azonosítható-e hasonló „puha feltétel”.

Ahogy a könyv alcíme (*Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*) is mutatja, Zombory a változásokat kontextusban kezeli, és az egyes korszakokban uralkodó ideológiák és politikai törekvések hatását is azonosítja, illetve elemzi. Például már egy későbbi kutatási projektjének bevezetéseként értelmezhető az a vizsgálati pont, mely az antifasiszta törekvések szerepét és jelentőségét vizsgálja a vasfüggöny két oldalán. Érdekes lett volna, ha a szerző hangsúlyosabban beemeli értelmezésébe ugyanezen kontextuális szemléletváltozások egyéb területen megvalósított elemzéseit (például a közép-európai emlékműzeumok és az európai uniós csatlakozás kapcsolatát vizsgáló Ljiljana Radonić munkáit, vagy a történelemtudomány és az örökségdiskurzus dinamikáját szintén a prezentizmus következményeként is értelmező Sonkoly Gábor írásait) is. Emellett szerencsés lett volna, ha egyik utolsó fejezetcímének (*Kulturális örökség [1980-as – 1990-es évek]: az elkövető nemzet emlékezetkultúrája*) kiválasztásakor nagyobb hangsúlyt fektet a történeti kontextusra. Ugyanis

<sup>10</sup> TÓTH Manó: Zombory Máté: Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája. *Budapesti Könyvszemle*, 2020/1. 66.

<sup>11</sup> Például a korábbi világháborúk esetén is a fő kérdés az volt, és ma is az, hogy ki vesztett több területet vagy lakosságot.

a megnevezett időszakban Magyarországon még nem volt széles körben elterjedt fogalom a kulturális örökség. Mind a politikai diskurzusban, mind intézményi szinten mindez csak az 1990-es évek második felétől jelent meg.<sup>12</sup>

A három idősíki reprezentációjának és mások mellett politikai szerepének vizsgálata az emlékezetpolitika elemzésén is már-már túlmutat, amikor mindennek lokalizálhatósági lehetőségeit is tárgyalja a szerző. Beszél egyrészt a társadalom és kultúra konkrét tértől való elszakadásáról a múlt reprezentációjának globális trendjei alapján, és tárgyalja a fizikális helyhez kötött emlékezés, például az emlékművek jelentőségének problematikáját is. Itt kell rámutatnunk egy fogalmi elcsúszásra a Terror Háza kapcsán írt szövegben (*Emlékmű, műemlék, mementó* című alfejezetben), ugyanis a szerző emlékműi értelemben (üzenetet közvetít, emléket állít) használja a műemlék fogalmát, ami azonban Magyarországon egy, a (műemléki építész)szakma által meghatározott, országos szinten törvényileg védett építményt jelöl. Ilyen értelemben bármilyen jelentős átalakítástól vagy kiegészítéstől mentesnek kellene lennie, ami viszont nem áll az Andrássy út 60. szám alatti épületre annak funkcióváltásakor történt külső-belső módosulásai miatt. Ugyanakkor mégis találó a fogalompár használata, hiszen a Terror Háza UNESCO világörökségi területen helyezkedik el műemléképületek között, mely az új kialakítással és az említett rituálé által is emlékművé vált. Ez a műemléki, illetve örökségi érték helyett az emlékezetpolitika érvényesítésének egyik első példáját is mutatja Magyarországon.

Összességében elmondható, hogy Zombory Máté könyve egy igen aktuális és a tudományos érdeklődés szempontjából is releváns témát tárgyal komplex módon, gazdag forráskészlettel és változatos esettanulmányokon keresztül. Különösen üdítően hat, hogy a könyv széles körben azonosítható dinamikákra kíván rámutatni akkor, amikor mind a társadalmi kezdeményezések (Black Lives Matter, metoo-kampány), mind a tudományos kutatások (lokális, regionális elemzések, oral history módszer) inkább

<sup>12</sup> ERDŐSI Péter: A kulturális örökség meghatározásának kísérletei Magyarországon. *Regio*, 2000/4. 26–44.

a többféle narratíva egymásmellettségének kihangsúlyozására törekszik. Valószínűleg nem véletlen egybeesés, hogy Zombory rehabilitációjával szinte egy időben, 2018-ban jelent meg egy másik rehabilitációs munka *Sebek és szavak – Traumakultúra, traumairodalom* címmel. Takács Miklós irodalmi műalkotások kapcsán mutat rá a trauma identitást formáló erejére egyéni és kollektív szinten is. Szintén gazdag elméleti és műelemzési példák felhasználásával emeli ki ő is a reprezentáció lehetetlenségét és a dekontextualizálás akár ellentétes hatását is.<sup>13</sup> A két egybevágó kiadvány egymást erősítve is kiemeli ezeknek a kutatott aspektusoknak a jelentőségét, és mindkettő számos további vizsgálati lehetőséget nyit meg.

*Harlov-Csörtán Melinda*

<sup>13</sup> Kovács Gergely: Kultúrtraumatológia. Takács Miklós: Sebek és szavak. Traumakultúra, traumairodalom. *Alföld*, 2020/5. 107–111.